

Török Lajos

A forradalom ellenségei

*Politikai propaganda a Kádár-kori
bűnügyi irodalomban*

1. Bevezetés

■ Az alábbi gondolathalmaz a rendszerváltás előtti bő három évtized magyar nyelvű, a kritikai közbeszédben „szocialista krimi”-ként is aposztrofált szövegtörzskorpuszának keletkezéstörténetébe kíván betekinteni. Azon belül is a műfaj első bő egy évtizednyi termésének arculatát meghatározó jelenségre fókuszál: az 1956-os forradalom után újjászerveződő kommunista rezsim hatalmi praxisára jellemző politikai propaganda néhány változatát igyekszik szemügyre venni korabeli regények felidézésével. Bár reflexióink igényelnék a téma tágabb kontextusban való elhelyezését lehetővé tévő politikai, kultúrtörténeti és ideológiai összefüggések felvázolását, most nem vállalkozhatunk efféle munka elvégzésére. Az ebből származó befogadói hiányérzetet azzal igyekszünk feloldani, hogy témánk kifejtése során próbáljuk beleszőni gondolatmenetünkbe a ki nem fejtett összefüggések néhány mozzanatát.

Ha arra a kérdésre próbálnánk válaszolni, hogy mi hívta életre a Kádár-korszakban a legutóbbi szakirodalom szerint¹ a két világháború közötti időszakban virágzó, a háború után lassan elhaló, a Rákosi-éra és az 1956-os forradalom bukása között pedig tiltólistára került népszerű irodalmi műfajt, a krimi, először a zsáner korabeli honi létezőségének problémájával kellene foglalkoznunk. E szükségletet az indokolja, hogy a bűnügyi irodalom történetét elbeszélő hazai gyártású népszerűsítő és tudományos szakirodalomban e műfaj Kádár-korszakbeli jelenségei nem, vagy csak néhány bekezdés erejéig válnak reflexió tárgyává. Azok, akik szót ejtenek róla, a krimi magyarországi hanyatlástörténeteként értelmezik e saját korában kétségkívül népszerű és olvasott, de mostanság már felettébb silánynak tartott szövegtörzskorpuszt. Kondor Vilmos, a kritika által a műfaj egyik legmeghatározóbbnak tartott jelenkori hazai képviselője egy interjúban a magyar nyelvű krimi hiányosságait firtató újságírói kérdésre a következőt válaszolta: „Berkesi [vagyis Berkési András – T. L.] meg Mattyasovszky [vagyis Mattyasovszky Jenő

– T. L.] könyveiből elképesztően sokat adtak el, de nem azért, mert jó könyvek voltak. A szocialista szerzők két szempontból fontosak ebben a kérdésben. Egyfelől rajtuk kívül nem volt más, így nyilván mindenki őket olvasta. Másfelől pedig éppen ők voltak azok, akik kitartó és csökönyös munkával egyszerre két eredményt is elértek: hiteltelen hőseikkel gyakorlatilag ledózerolták a magyar krimi, végezetül Hód, Kántor és társai sóval hintették be a helyét. Majd népszerű lesz megint a magyar krimi, ha jó könyveket írnak. A szocialista krimi a kortárs magyar krimi műfajának Csernobilja volt, és egy ideig még sajnos feleződik a rossz hatás és a kellemetlen élmény.”² Ez a hozzáállás a szerző öt darabból álló *Budapest-ciklus*ának megkomponálásában is tetten érhető, hiszen Gordon Zsigmond utolsó kalandja éppen akkor ér véget – az öt kötetből álló regényfolyam utolsó darabja, a *Budapest novemberben* 1956 őszenek sorsfordító napjaiban játszódik –, amikor a kádári kommunista rezsim megszületik, ezáltal egy olyan műfaji emlékezettel számol, amelybe a forradalom utáni időszak termése már nem tartozik bele. Hogy mennyire igaz vagy sem a kondori ítélet, most nem kívánjuk eldönteni. Már csak azért sem, mert alábbi megjegyzéseinkkel nem a „szocialista krimi” kapcsán katasztrofálisnak tartott színvonalbeli sajátosságok indokoltságát vizsgáljuk, hanem azt a tulajdonságát, amely miatt Kondor a fenti értékítélet megfogalmazására kényszerül(het)et: a műfajnak a kommunista államhatalom politikai szócsövénélé válását.

2. Mintázatok

A Kádár-kori bűnügyi irodalom kibontakozását legalább két okra vezethetjük vissza. Egyrészt az 1956 után újjászerveződő kommunista államhatalom legitimációs gyakorlatához kötődő (kultur)politikai törekvésekre, másrészt pedig a honi szórakoztató irodalom iránt megnövekedő olvasói érdeklődésre. A kettő viszonya – ugyanúgy, mint minden önkényuralmi rendszer felülről

vezérelt kulturális praxisában – hierarchikus: az előbbi szükségletei jelentős (vagy teljes) mértékben meghatározták az utóbbi lehetőségeit. Éppen ezért nem meglepő, hogy a kor bűnügyi irodalmát a Kádár-rezsim politikai önértelmezése, egy militarizált Kelet–Nyugat ellentétre épülő hidegháborús retorika, és a szocialista ideológia által uralt közösségi eszmények alakították. Emiatt cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy e korpusznak a maga korában sem igazán termelődött számottevő recepciója. A kor honi irodalomértelmezési gyakorlata néhány elszigetelt, terjedelmében és színvonalában nem igazán mérvadó próbálkozásnál többet nem tud felmutatni. Az, hogy a rendszer igyekezett saját szócsöveként kezelni a krimi, nem pusztán a korpusz esztétikai alultápláltságához vezetett, de magát a (termékeny) kritikát is kitessékelte saját, ideológiailag színes, poétikailag viszont szürke világából. Az a néhány reflexió, amely a kérdéses műfaj és/vagy a hozzá rendelhető szövegcsoporthoz kapcsán napvilágot látott, kommunista szellemiség és poétikai megformáltság feloldhatatlan feszültségén keseregve arra a következtetésre jutott, hogy a művek a szocialista világ- és értékrend közvetítésére alkalmasak ugyan, irodalmi nívót viszont nem képviselnek. Mondanom sem kell, hogy az irodalmi értékteremtés szükséglete nem szerepelt a zsáner geneziséhez köthető korabeli politikai elit víziói között, és azon írók törekvéseitől is távol állt, akik a honi krimi Kádár-kori felélesztésében jeleskedtek. Egyrészt azért nem volt, mert a korabeli krimi a zsáner irodalmi hagyományához egyáltalán nem kötődő bűnügyi riport műfajából nőtt ki. Ez 1957-től, a Kádár-rezsim erőszakos konszolidálásának kommunikációs eszközeként az elsők között igyekezett meggyőzni az olvasóközönseget az előző esztendő eseményei miatt erősen megtépzott kommunista államhatalom politikai, erkölcsi, jogi és társadalmi legitimálásáról. Eme agitációs praxis egyik – ha nem a – legfontosabb eleme a politikai ellenségképekre épülő hatalmi beszéd, melynek kitüntetett témája az 1956-os „ellenforradalmár”, s legfőbb célja ennek démonizálása. Másrészt pedig azért nem játszott szerepet az irodalmi színvonal a korabeli krimi születésében, mert a műfajnak az 1950-es évek vége és a '60-as és '70-es évek fordulójá közötti bő egy évtizedében szinte kizárólag olyan szerzők tollából születnek a regények, akik a Rákosi-érában, esetleg a kádári hatalomátvétel utáni években vagy a rendvédelmi, illetve az államvédelmi szervek tisztí állományába tartoztak; vagy a rendszer szócsöveként működő médiumok tehetségesnek tartott munkatársai voltak. Az előbbire a volt ÁVO-s tisztet, a Kondor által is említett Berkesi Andrást, az utóbbira

a pályáját az 1950-es évek végén bűnügyi riporterként kezdő és e hivatásában példátlan karriert befutó Szabó Lászlót vagy éppen a kondori idézetben citált Mattyasovszky Jenőt említhetnénk hevenyészett példaként.

Az a tény, hogy a Kádár-kori bűnügyi irodalom a kommunista ideológia képviselőjében került be a szocialista kultúra vérkeringésébe, nemcsak az első évtizedben, de az egész korszakban meghatározta a műfaj arculatát. A hatalom iránti politikai-ideológiai elkötelezettség kommunikálása – igaz, változó formában és valamelyest gyengülő intenzitással – szinte a rendszerváltás idejéig uralta a műfajt. A Kondor Vilmos említette „ledőzerolás” tapasztalata döntően annak köszönhető, hogy a Kádár-kori bűnügyi irodalom kezdetben minden olyan hagyományt igyekezett eliminálni, amely a zsáner XIX–XX. századi nyugat-európai és/vagy tengerentúli, vagy éppen honi előzményeihez köthette volna. A két világháború közötti hazai „pengős” vagy „filléres” krimik világában még mindennaposnak számító, egy rejtély (többnyire gyilkosság) megoldásának folyamatára épülő cselekményt vagy az igazság bajnokaként fellépő magánnyomozó figurája köré szerveződő sztorit a Kádár-rezsim belügyi szerveinek képviselőjében fellépő katonatisztek, nyomozók, kémelhárítók, és a szervek által kíméletlenül üldözött kémek, diverzánsok és kollaboránsaik díszes kavalkádja váltotta fel.

A túlnyomórészt a nyugati kémszervezetek lankadatlan – ám hiábavaló – hírszerző tevékenységével szembeni és a szocialista világrend védelmében folytatott, több műben egyenesen „hazafiasnak” nevezett, mindig sikerrel járó harcra mesélő művek kezdetben nem a népszerű irodalom iránt fogékony olvasóközönység számára készültek, hanem a Belügyminisztérium rend- és államvédelmi állományába tartozóknak. A sztálini, majd a hruscsovi szovjet kémelhárítás tevékenységét regényesítő orosz ajkú szerzők munkáinak fordításait tartalmazó kötetek mellett „eredeti”, ám az előbbiekhöz világnézetileg, tematikailag, sőt olykor szövegszerűen is feltűnően hasonló alkotásokat is magában foglaló, hosszabb-rövidebb életű könyvsorozatok indultak és folytatódtak az 1956 novemberében újjászervezett Belügyminisztérium központi szerveinek kiadásában. A Rákosi-érában a BM Országos Rendőrkapitányság Politikai Főosztálya által útjára bocsátott *Rendőrség kiskönyvtár*ában egészen 1958-ig jelentek meg kötetek, a BM Határőrség Politikai Csoportfőnöksége 1957-ben indította útjára a *Határőrök kiskönyvtárát*, a BM Tanulmányi és Módszertani Osztálya pedig 1960-ban a *Belügyminisztérium kiskönyvtárát*. Ezek közül az elsőként és az utoljára említett csak néhány esztendőig élt, a középső viszont egészen a rendszerváltásig

(utolsó kötetei 1990-ben láttak napvilágot). A sorozatok, amelyek a kémkedéssel összefüggő bűncselekmények mellett a rend- és az államvédelem világába kalauzoló, az '50-es évek első felének esztétikai ízlésére jellemző sematizmussal átítatott, a vasfüggönyön inneni világot derűvel és optimizmussal, az azon túlit pedig iróniával és szarkazmussal ábrázoló életképeket is tartalmaztak, döntően propagandacélokat szolgáltak. A többnyire kémek vagy kémcsoportok lefülelésének történetét elbeszélő regények emiatt a belügyi szervek oktató-nevelő tevékenységének korabeli dokumentumai közé is sorolhatók. Céljuk az volt, hogy a kurrens kriminalisztikai tankönyveknél valamivel könnyedebb formában, ám azok elméleti-módszertani ismeretanyagához szorosan kötődve megismertessék olvasóikkal a rend-, a határvédelem és a kémelhárítás munkáját, a nyugati kémszervezetek működését, a kémek kiképzésének folyamatát és jellemrajzát. Emellett pedig a korábban említett, nagyrészt 1956 kádári olvasatával létrehívott ellenségképekre épülő bűnesetekkel kívánták a hatalom jogi és morális értelmezésében a bűn és bűnösség fogalmait példázatos sztorikkal megvilágítani. A *Belügyminisztérium kiskönyvtára* első kötetének, Földes Mihály *Felszáll a kód* című regényének³ sorozatajánlójában olvashatjuk a következőket a sorozat elindításának céljairól: „A Belügyminisztérium beosztottai és családtagjai részére érdekes, tanulságos, izgalmas könyveket adunk azzal a céllal, hogy a Belügyminisztérium különböző területén dolgozó elvtársak a regényekből megismerjék és a jövőben fokozottabban megbecsüljék egymás munkáját, támogassák egymást nehéz, áldozatos munkájukban. Célunk az is, hogy a Belügyminisztérium dolgozói és családtagjai növeljék politikai és szakmai képzettségüket, gyarapítsák általános műveltségüket.” A kémelhárítás, a honvédség és a rendőrség tevékenységének bemutatásakor gyakran alkalmazott eljárás volt a probléma megoldására fókuszáló stratégiák protokollszabályoknak megfelelő cselekményesítése. Rendszeresen visszatérő eljárás a regényekben, hogy a belügyi tisztikar különböző rendfokozatú tagjai párbeszéd közben felmondják az adott esetre alkalmazható kriminalisztikai leckéket, mégpedig úgy, hogy a magasabb rendfokozatú felettes tiszt kérdez vagy javasol, vagy tanácsokat ad, az alacsonyabb pedig válaszol, illetve el- vagy megfogadja előljárója útmutatásait. Efféle megoldást tartalmaz az 1956 előtt az ÁVH kötelékébe, de a Kádár-rezsim első másfél évtizedében is még a BM tisztikarába tartozó Vértes Tivadar 1961-ben megjelent *A fecske* című regényének ötödik fejezete, amelyben Timkó Béla őrnagy, a bűnügyi alosztály vezetője beszámoltatás céljából magához kéri Újvári századost, aki

nyomozócsoportjával éppen egy különös haláleset körülményeit vizsgálja, s a nyombiztosítás, a tanúkihallgatás módszertani tisztázása közben összegzik a nyomozás eddigi eredményeit. A katonai, rendőrségi szabályzatokban rögzített elvárások is egyszerre válnak reflexió tárgyává és a cselekményt formáló, a hősöket motiváló elemekké. Vértesi hivatkozott művében a sorkatonai szolgálatát teljesítő Füzesi Gábortól a nevelt lányával őt behálózó, majd érzelmileg zsaroló, az egyik nyugati kémszervezet honi kollaboránsaként tevékenykedő Németh Lajos haditechnikai titkokat akar szerezni. A lány iránti vonzódása és a „hazaifjú” lelkiismerete közt őrlődő ifjú azért dönt végül amellest, hogy beszámol feletteseinek a kémről, mert a honvédelmi oktatáson egy fiatal tisztnek a haza védelmét szolgáló helyes katonai viselkedésre vonatkozó magyarázata közben Füzesi ráismer az általa korábban elkövetett vétségekre: szóba állt egy idegennel (Némethtel), és megdölgondolatlanul fecsegett neki a laktanya haditechnikai fejlesztéseiről, noha „hazánk védelme – figyelmeztet az előadó – megköveteli minden lelkiismeretes katonától, hogy őrizze a katonai titkokat. A megdölgondolatlan fecsegéssel ártunk népünknek és magunknak, s ellenségeinket segítjük”, majd hozzáteszi, hogy „egy katona nem köthet első látásra ismeretséget. Óvakodni kell a feltűnően barátkozni akaró idegenektől...”⁴

A fenti sorozatok írói kínosan figyeltek arra, hogy egy olyan rend- és államvédelmi intézményrendszer képét rögzítsék műveikben, amelyben a legprofibb, hibázni és/vagy veszíteni nem tudó szakemberek és káderek találhatók. Emiatt regénybéli státuszuk tisztán funkcionális: kizárólag a rend- és államvédelem nagy gépezetében betöltött szerepükben látjuk őket. Ez egyformán érvényes minden egyes figurára, legyen az egy járőrszolgálatot teljesítő rendőr tizedes, vagy egy nyomozó, vagy egy kémelhárító tiszt. Mint ahogy az is minden felsorolt típusra igaz, hogy a potenciális bűnelkövetők kilétét illetően megérzéseitek, sejtéseitek mindig beigazolódnak: már jóval azelőtt tudomást szereznek a kémtvékenységgel gyanúsítható személyekről és csoportokról, amikor azok még csupán tervezik a bűncselekmény elkövetését. Általában már a regények kezdetén kész szereposztást kapunk. Pontosan tudjuk, hogy ki a kém, a diverzáns, vagy ki a kollaboráns, csak idő kérdése, mikor jut el a cselekmény a leleplezésükhöz. Két példát hoznék erre a jelenségre. Az első Svecz István 1960-ban megjelent regényének, *A rózsadombi villának*⁵ az első fejezete, amelyben Kovács Sándor rendőr tizedes fényjeleket vesz észre az egyik ház emeleti ablakán, s több alkalommal kilesve a tett elkövetőjét, megfejtje a jeleket, s jelenti az esetet feletteseinek. Innentől fogva már csak az a

dolga a rendőrségnek és a kémelhárításnak, hogy az elkövető nyomait követve felszámolja a kémcsoportot. A második a korábban már említett Szabó László önálló „szépirói” munkásságának első darabja, az 1962-ben megjelent *Az elmaradt találkozás* című regény. A mű egy kihallgatási jelenettel indul, amelyben a vizsgálótiszt, Molnár Tibor főhadnagy Krizsán Péter őrizetést arról faggatja, hogyan került kapcsolatba az amerikai hírszerzéssel. A gyanúsítottat a nyomozónak sikerül megtörnie, s vallomása alapján már azelőtt lelepleződik a nyugati kémszervezet, hogy bármelyik tagja magyar földre lépett volna.

Az efféle könyvek világában a jogi és politikai értelemben vett bűnösök mindig elnyerik büntetésüket. Olyan sohasem fordulhat elő, hogy valaki a rendszer által felmentést nyerjen. Morális feloldozás sincs. Döntően azért, mert a regények világában a kommunista államapparátus a hatalom megdöntése érdekében tevékenykedőket már azelőtt bűnösnek tekinti, hogy azok kémnek álltak volna. Ennek az az oka, hogy a diverzánként értelmezett figurák szinte kizárólag azokból az ellenségképekből nyerik eredetüket, amelyet a Rákosi-érától kezdődően a honi önkényuralmi rendszer megkonstruált. A Kádár-kori bűnügyi irodalom részben a személyi kultusz korából örökölt, részben pedig saját politikai identitásának megalkotása és megőrzése céljából teremtett ellenségképekre építette hatalmi praxisát és retorikáját. Az 1956 előtti időszak által politikailag demonizált típusok közül három tűnik fel a legtöbb bűnügyi regény lapjain: a két világháború közötti időszakban felemelkedő és a proletariátuson élősködő pénzarisztokrácia; a Horthy-rendszer és a nyilas rémuralom idején a magyar hadseregben szolgáló, 1944/45-ben emigrált katonatisztek; és az 1948-as kommunista hatalomátvétel miatt hazájukat elhagyók. A bűnügyi irodalom leggyakrabban citált réme azonban nem ezek közül került ki, hanem – ahogy arra már korábban utaltunk – a kádári politika saját gyártású szörnyszülöttjeiből, az 1956-ra reflektáló, „ellenforradalmi” diskurzus által létrehívott két típusból: egyrészt a rendszerint bűnözői múlttal rendelkező, erőszakos, érzéketlen fegyveres ellenállóból, aki eszmék nélkül, nyereségvágyból vagy heccből fegyvert ragadott és a kommunizmus épületének rombolásába kezdett; másrészt az októberi-novemberi események miatt kialakult politikai, gazdasági és társadalmi válság haszonélvezőiből. A korabeli bűnügyi irodalomban előforduló képek, akikkel a honi rend- és államvédelem képviselőinek meggyűlik a baja, nagyrészt azok az ötvenhatosok, akik a forradalom bukása után elhagyták Magyarországot, és akiket a nyugati hírszerzés zsarolással, ígéretekkel kémtevékenységre kényszerített.

A fentiekben kifejtettek alapján a „Kádár-kori bűnügyi irodalom” egy tágan értelmezett szövegkorpuszt jelölő alakzat. Olyan gyűjtőnév, amelybe a bűnügyi riport, a belügyi szervek által belső használatra készült oktató-nevelő célzatú példázatos történetek és a honi olvasóközönség egésze számára írott, több tízezres példányszámban megjelent „kalandregények” egyaránt beletartoznak. Politikai propagandafunkciójuk egészen az 1960–70-es évek fordulójáig dominánsnak mondható. Ezen esztendők során a pártállami kultúrpolitikának a népszerű (vagy ponyva-)irodalommal szembeni ellenérzéseiben mutatkozó, a krimi későbbi alakulására kedvezően ható módosulások (megindul az *Albatrosz könyvek* és a *Fekete könyvek* sorozat, amely a detektívtörténet klasszikus és modern képviselőinek – Conan Doyle-nak, Agatha Christie-nek, Hammettnek, Chandlernek vagy éppen Simenonnak – a munkásságát részben vagy egészben hozzáférhetővé teszi a magyar olvasóközönség számára) komoly szerepet játszanak abban, hogy a honi bűnügyi irodalomban ettől fogva a politikai propaganda mellett a detektívtörténet hagyományos műfaji sémái és hőstípusai is egyre nagyobb jelentőséget kapnak. A politikai propaganda részleges visszaszorulása – Mattyasovszky Hód-történetei és Mág Bertalan önéletrajzi ihletésű rendőrségi regényei csaknem a rendszerváltásig őrzik a Kádár-rezsim korai időszakának rend- és államvédelmi propagandájára jellemző beszédmódok emlékezetét – maga után vonja a hatalmi elit által létrehozott és éveken át tartósított ellenségképekre épülő bűnügyi irodalom befolyásának csökkenését. Az 1956-hoz kötődő ellenségkép végleg ugyan nem tűnik el a korpusz világából, de az ebbe a körbe tartozó „hősök” ideológiai alapozású ábrázolása, jellemrajza és a művek cselekményvilágában betöltött funkciója megváltozik.

3. Ellenségképek

A forradalom utáni években napvilágot látott írásművekben 1956 még az ellenségkép-alkotás tematikai centrumában áll. Ez azt jelenti, hogy a bűnözés szinte minden formáját, a bűnelkövetés csaknem összes változatát – közvetve vagy közvetlenül – „ellenforradalmi” előzményekhez kötődő okokra vezetik vissza. A Kádár-rezsim korai társadalomnevelő törekvéseinek részeként is szemlélhető bűnügyi riport ennek a praxisnak talán legreprezentatívabb példája. A hatalom „ellenforradalmi” propagandájának a népszerű műfajokhoz kötődő első komolyabb kísérlete Pintér István és Szabó László *Riporterek az alvilágban* című kötete, amely 1957 júniusában jelent meg. A mű az 1950–60-as évek fordulóján aktuálisnak tekintett társa-

dalmi kérdésekkel (többek között az ifjúság nevelésének problémáival, az időskorúak helyzetével, a párkapcsolatokkal) foglalkozó *Hétköznapiak* sorozat első darabjaként látott napvilágot. E gyűjtemény enciklopédikus jelleggel fogja át a később kiteljesedő Kádár-kori bűnügyi irodalom leggyakrabban előforduló témáit: a gazdasági, vagon-, élet- és államellenes bűncselekményeket, a fiatalkori bűnözést, a prostitúciót; emellett betekintést nyújt a csaknem százszázalékos hatékonysággal folyó rendőrségi és államvédelmi munka világába. A látszólag ismeretterjesztő jellegű írásokból álló kötetet megkomponáltsága, illetve a riporteri szövegek perspektívái és nyelve alapján a kommunista államhatalom 1956-ra vonatkozó interpretációs manőverei uralják. A büntettek szinte kizárólag a forradalom által megbomlott közrenddel kerülnek okozati összefüggésbe. Az első fejezet a következő megállapítással indul:

„Bizonyára Ön is örömmel tapasztalta, kedves olvasó, hogy ma már esténként nyugodtan lehet sétálni az utcán, szórakozni a zenés vendéglőben. Éjszaka hazafelé tartva nem kell minden pillanatban arra számítani, hogy *elibénn* toppan egy bűnöző, követelve pénztárcánkat, esetleg ruhánkat. Egyszerűen össze sem lehet hasonlítani a főváros közbiztonságát mondjuk az 1956. évi novemberi–decemberivel. Pedig a 13 ezret is meghaladja azoknak a bűnözőknek a száma, akik az októberi események során a börtönökből kiszabadultak. Igaz, sok »nehéz fiú« ma már Ausztriát boldogítja. De azért maradt belőlük idehaza is elég. No, nem kell félni – a rendőrség a kiszabadult bűnözők tekintélyes részét már visszajuttatta eredeti »lakhelyére«. S általában minden éjjel horogra akad 15-20 szökött rab.”⁶

A megállapítás oppozíciókra épített argumentációs logikával igyekszik meggyőzni olvasóját arról, hogyan tekintsen a közelmúltra és a jelenre. A múlt a káosz, a jelen a rend világa; az olvasó az előbbi áldozataként és az utóbbi haszonélvezőjeként jelenik meg. A bűnösök már azelőtt a bűn megtettesítőiként értelmeződnek, hogy az „ellenforradalom” színpadára léptek volna. Az idézett magyarázat főként lélektani érvekkel igyekszik meggyőzni az olvasót a fejezet további szakaszaiban a riport főszereplőivé váló belügyi szervek által rendszeresen tartott razzia társadalmi hasznosságáról. A rend őrei iránti kollektív tiszteltettség főbb indoka, hogy azok a társadalomnak a közelmúlthoz fűződő féltelmeit a rend helyreállításával visszanyert biztonságérzettel cserélik fel. A kifejtettek hitelességének illúzióját a riportert egy egyszerű fikciós manőverrel igyekszik elérni: magát is (lásd az idézetben általam dőlt

betűvel kiemelt szót) a megszólított közösség tagjaként tünteti fel. A kötet első lapjain vázolt témák és argumentációs technikák a további fejezetekben részletesebb kidolgozást kapnak. Az „ellenforradalmár” csoportok összetételére vonatkozó reflexiók a Kádár-rezsim későbbi történelemkönyveiből is jól ismert ellenségtípusokra építik az 1956-os események értelmezését. Az *Amikor kinyíltak a börtönök kapui* című fejezet arról tájékoztat, hogy a kommunista államhatalom megdöntésére irányuló fegyveres csoportok csaknem egészében a zavargások során kiszabadult politikai és köztörvényes bűnözőkből álltak. Az előbbibe tartoznak az antiszemiták, nyilasok, fasiszták, háborús uszítók, a horthysta katonai tisztikar és csendőrkülönítmények egykori tagjai, továbbá mindazok, akik korábban „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés büntetéseért kerültek börtönbe”.⁷ Az „ellenforradalmárok” csoportjának összetételét taglaló szerzők olyannyira el vannak foglalva a bűnösök kollektív jellemzésével és megnevezett főszereplőik személyiségének megrajzolásával, hogy nem figyelnek fel – valószínű inkább, hogy nem is akarnak felfigyelni – egy argumentációs zavart eredményező hibára. Arra a kérdésre ugyanis nem válaszolnak, hogy kik lehettek azok, akik a börtönből kiengedett bűnözőkből álló „ellenforradalmi” csoportok tagjait kiszabadították. Ha ugyanis azok is bűnözők (erre céloz a fenti fejezet elején az „ellenforradalmi” sajtót jellemző szakasz egyik zárójeles megjegyzése, amely szerint a Magyar Nemzet 1956. november 2-i számának a váci börtön megnyitására szóló híradását „egyébként szintén egy szökött rab”⁸ írta), őket is ki kellett valakinek szabadítani. Ha viszont nem azok, akkor az „ellenforradalmárokról” alkotott kép hamis. Valószínűleg szándékos csúsztatásról van itt szó. Nemcsak azért, hogy a szerzők az „ellenforradalmárokat” a lehető legsötétebb színben tüntessék fel, hanem azért is, hogy közösségüket még felforgató cselekedeteik végrehajtása előtt jogi és morális szempontból elkülönítsék az általuk törvénytisztelőnek és erkölcsileg tisztának vélt állampolgároktól. Ezzel a kérdéses ellenségképet vélt olvasóközönségük tudatába is beveszik.

A *Riporterek az alvilágban* lapjain életre keltett, a társadalomra és az államhatalomra veszélyt jelentő egyéb típusokról (a Magyarországot 1956 utolsó és 1957 első hónapjaiban elhagyók vagy elhagyni szándékozók útját egyengető embercsempészekről, vagy az forradalomból az előzőekhez hasonlóan anyagi hasznot húzó spekulánsokról) külön nem ejtünk szót. Ezek a Kádár-kori bűnügyi irodalom első évtizedének termésében gyakran felbukkannak, de a bűnügyi riport előbbi példájá-

hoz viszonyítva valamelyest átalakuló „ellenforradalmi” diskurzus részeként. E diskurzus képviselői már nem a forradalom világának felidézésében érdekeltek, hanem a jelenbe nyúló következményeinek kimutatásában. Arról igyekeznek meggyőzni a honi olvasóközönseget, hogy az államhatalom megdöntésére irányuló törekvések 1956 után sem lanyhultak: a nyugat-európai és/vagy az Egyesült Államokban működő kémszervezetek az „ellenforradalmi” tevékenységük miatt hazájuk elhagyására kényszerült bűnözőket a kapitalizmus kémeiként visszacsempészik Magyarországra, azzal a céllal, hogy kifürkésszék a keleti blokk katonai erejét, vagy azzal, hogy a szocialista világrend végső győzelméhez hozzájáruló hadi- és orvostechnikai találmányok terveit ellopják. Ilyesféle cselekménysémák bukkannak fel a BM belső használatra készült könyvsorozatának számos kötetében. A korábban említettek közül Svecz István *A rózsadombi villa*, Vértes Tivadar *A fecske* című regényeiben, de az 1960-as évekből a szövegek paratextusainak műfaji megjelölése szerint legtöbbször „kalandregénynek” nevezett, a nagyközönség számára készült bűnügyi regények közül is számos példát említhetnénk. Csak néhány a sok közül: Berkesi András *FB-86* (1960), Szabó Miklós *A 117-es ügynök* (1961), Szabó László és Pintér István *Különös vadászat* (1963), Szabó László *A Gamma-null eltűnik* (1967), Sós György *A szürke autó utasai* (1967). Az „ellenség köztünk él” kommunista víziójának efféle változatai az ’56-os ellenségképet tovább őrzik, de ezzel egyetemben a hidegháborús világpolitikai helyzet alapján újra is értelmezik. Emiatt a kor honi bűnügyi irodalmában csak elvétve találhatunk olyan regényeket, amelyek 1956 eseményeinek és szereplőinek közvetlen felidézésére törekszenek. Azok, amelyek ezt megteszik, egyrésztől szolgálai követik a forradalom értelmezésének a Kádár-rezsim első hónapjaiban kodifikált argumentációs sémáit, másrésztől pedig megpróbálják kimetszeni a kérdéses időszakot a kommunizmus honi kiteljesedésének üdvtörténeti elbeszéléséből. Míg az előbbi stratégiával az ’56-hoz kötődő ellenségképek továbbörökítésével kísérleteznek, addig az utóbbival a kommunista államhatalom politikai legitimitásának az 1956 előtti évekre visszanyúló kontinuitását próbálják bizonyítani. Az alábbiakban két, egymástól nyolcévnyi eltéréssel napvilágot látott mű alapján igyekszünk közelebb jutni ezekhez a törekvésekhez.

Első példánk az általunk vizsgált periódus elejéről származik. Vértesi Tivadarnak a *Belügyminisztérium kiskönyvtára* sorozatban 1962-ben megjelent *A K.-4-es kísérlet* című regénye 1945 és az 50-es évek vége között

játszódik. Középpontjában egy, már a forradalom után elkövetett gyilkossággal összefüggő ipari kémkedési ügy áll, amelyet a rendőri és államvédelmi szervek felgöngyölítenek. A cselekmény a nyomozás megkezdésekor visszatér közvetlenül a háború utáni hónapokba, s megismerteti az olvasót a bűn elkövetőinek előéletével. Az egyik figura Somkuthy Ákos, a korabeli politikai viharok haszonélvezője. Az 1949-es kommunista hatalomátvételig egy híradás-technikai üzem tulajdonosa, majd az államosítások idején üzemét szövetkezetté alakítja, s főként állami megrendelésekből magas bevételre tesz szert. Gazdasági büntetetei mellett ipari kémkedést is vállal, mert az NSZK kémszervezetének illetékese szembe-síti világháborús múltjával: 1944-ben a magyar hadsereg tisztjeként szökés közben meggyilkolta az oroszoknak magukat megadni szándékozó katonáit. A másik figura Bodonyi Zita, egy 1945 előtt fajvédő és nacionalista, a háború után züllésnek indult és alkoholistává vált hivatalnok lánya, aki a családon belüli erőszak elől megszökik, s egy prostituált barátnőjénél élve maga is törvényszegővé válik. A narrátor ironikus/szarkasztikus perspektívája mellett e két alak nézőpontja határozza meg a forradalom regénybéli elbeszélését. Somkuthyhoz az októberi napok egyikén forradalmárok érkeznek. A fikció szerint 16–18 éves suhancokból álló gépfegyveres csapat arra próbálja kényszeríteni őt, hogy az általa igazgatott szövetkezet teherautóit adja át nekik. Somkuthynak és a vita közben megérkező szövetkezeti dolgozók erélyes fellépésének köszönhetően a három fiatal fegyveres elillan. Bodonyi Zita számára az október 25-i nap fordulópont lesz: akkor indul el az erkölcsi züllés útján. Fegyverropogásra ébred, majd az utcára lépve találkozik prostituált barátnője futtatójával, Ferivel, aki egy csapat forradalmárral teherautón száguldozik a budapesti utcákon. A lány csatlakozik a csapathoz, s mivel nem érti mindazt, ami körülötte történik, a férfihez fordul.

„– Mondd, Feri? Mi van itt tulajdonképpen? Ti mit csináltok itt? – teszi fel a kérdést Zita, amint egyedül maradnak.

– Forradalom van angyalom. Kitakarítjuk a vörösöket, át vesszük a hatalmat... Meg mit tudom én. Egyelőre csak azt tudom, hogy ebben a zűrzavarban nagyszerűen lehet élni, majd te is meg fogod látni.

[...]

– De mégis, mivel foglalkozik a csoportod? Hadd tudjam legalább, ha már így beleszóppentem.

– Mivel? Hát egy kis szájré, aztán meglátogatunk egy-két ávos családot, s ha nem találjuk otthon az ipsét, elszó-

rakozunk velük, végül elhozzuk, amit tudunk. Hidd el, nagyszerű világ van... Senki sem kérdezi, hogy honnan, hova visszük a cuccot. Fegyverrel, jó flepnivel mindent meg lehet szerezni, csak ügyesnek kell lenni, és ez a csoport tele van ügyes fickókkal.”⁹

Zita a kezdeti félelmeitől megszabadulva felettébb könnyen alkalmazkodik a forradalomnak az előbbi idézet által vázolt értékrendjéhez. Szemrebbenés nélkül lop, csal és gyilkol. A harcok végeztével pedig Ferivel együtt hagyja el az országot, hogy aztán a nyugati kémszervezetek képviselőjeként később új személyazonossággal visszatérjen az országba, és Somkuthyt segítse kémtevékenységében. A regény – különösen annak a forradalom idején játszódó fejezeteiben – propagandafunkciójának messze eleget téve szinte a bűnök enciklopédiájává válik, hiszen a Kádár-kori bűnügyi irodalom összes törvénybe és erkölcsbe ütköző bűnét ráaggatja szereplőire, a lehető legnagyobb mértékűre növelve ideális olvasójának e figurákkal szembeni ellenszenvét. Vértesi ebből a szempontból (is) hűen alkalmazza a bűnügyi riport témájánál már általunk említett „ellenforradalmi” diskurzus ellenségképeit. Somkuthy és Bodonyi Zita egy személyben egyszerre több típust is megtestesít. A férfi a horthysta katonatisztet, spekulánst, gyilkost, kémet, a nő pedig az utóbbi kettő mellett a prostituáltat. A forradalom világa itt is a káosz megtestesítője, a céltalan vagy önző, erkölcsileg és jogilag bűnös figurák halmaza. Ahogy a bűnügyi riport korábbi példájában, úgy itt is az 1956 utáni rend- és államvédelem a törvény és erkölcs forradalom előtti állapotának visszaállítójaként értelmeződik: a regény végére minden bűnös elnyeri méltó büntetését.

Második példánk az általunk vizsgált periódus végén keletkezett. Az 1945-től haláláig (1971) pártfunkcionáriusként, újság- és szépíróként tevékenykedő Révész Gy. Istvánnak 1970-ben az *Albatrosz könyvek* sorozatban megjelent regénye, *Az izgága bébi* a Vértesi-mű cselekménybonyolításában uralkodó kronológiai folytonosság helyett a párhuzamos időszerkesztés „poétikai” relevanciájára építi a sztori kifejtését. A történet az ipari kémkedés narratív sémáját idézi. 1956 válságos napjaiban egy fiatal magyar vegyész, Zuboly Károly úgy dönt, hogy az általa és a professzora által kifejlesztett radioaktív izotóppal és annak dokumentációjával elhagyja az országot, méghozzá azzal a céllal, hogy a nyugati hatalmaknak eladva a találmányt, meggazdagodjon. Mivel idősebb kollégája nemet mond a férfi ötletére, az ifjú tudós szerelmével (aki kollégájának lánya is egyben) megszökik. Mikor a professzor mindezt megtudja, öngyilkos lesz. A két

fiatal 1957 februárjában egy embercsempész segítségével tiltott határátlépést kísérel meg, de felfedezik őket, s az osztrák és magyar határőrök között kialakult tűzharcban a lány életét veszíti. A férfi egy másik meggyilkolt disszidens iratait magához véve visszatér Budapestre, s az elhunyt személyazonosságát felvéve él egészen addig, míg az általa elrejtett izotóp, amelynek konténera menekülés közben megsérült, halálos sugáradaggal meg nem betegít egy tinédzserkorú lányt. Ez utóbbi, majd másfél évtizeddel a disszidálási kísérlet után történt bűneset ügyében kezd el nyomozni a rendőrség, s el is jut a vegyészhez, akit a találmány Nyugatra való eladásának egyik újabb kísérlete alkalmával el is fog. A disszidálás és a radioaktív sugárzás okozta haláleset ügyében folytatott nyomozás története a regény első harmadában párhuzamosan fut. Az utóbbi sztori szakaszait hat *Közjáték a múltból* címmel ellátott fejezet szakítja meg. A szerző ezzel a kompozíciós eljárással lényegében szakítja a Kádár-kori bűnügyi irodalom politikai propagandaszerepet magára vállaló szerzőinek általunk korábban említett szerkesztési elvével, az előre leosztott szerepek alkalmazásával. Az olvasó csak a cselekményszálak egymásba érésekor tudja meg, ki a voltaképpeni tettes. Az '56-os szál felhasználja az „ellenforradalmi” diskurzus jó néhány elemét. A fiatal vegyész jellemrajza a kommunista rendszer ellenségképeiből bontakozik ki, ám egyértelműen mégsem sorolható a rezsim által bűnösnek ítélt alakok közé. Noha ki akarja használni a kommunista államhatalom válságos pillanatait, egyáltalán nem tartozik annak predesztinált bűnözői közé. Nincs '56 előtti priusza, a találmány ellopása és a disszidálási kísérlet pedig olyan „járulékos” következményekkel jár (szerelme és a tinédzserkorú lány is meghal), amelyek őt is megtörik, s amelyeknek bekövetkezésében morális szempontból nem tekinthető egyértelműen bűnösnek. Ezt sugallja a regény több helyen is. A volt vegyész kedvese holttestének felfedezésekor, illetve a nyomozók előtti vallomástétel alkalmával az őszinte gyász és megbánás jeleit mutatja. A törvény viszont vele sem tesz kivételt.

A párhuzamos időszerkesztéssel mintha azt kommunikálná a regény, hogy a jelen és a múlt között már nincs közvetlen folytonosság. Másként fogalmazva: mintha a múlt és a jelen már nem lenne elbeszélhető egyetlen történet részeként. A szerző a forradalmat elnagyoltan, árnyékszerű háttérként mutatja be. Ez az ábrázolásmód és Zuboly karakterének erkölcsi megítélése természetesen még nem jelenti Révész regényében a forradalommal szembeni ellenszenv megszűnését, de demonizálásának szükségletében jelentős visszaesés tapasztalható. Ez legfőképpen abban mutatkozik meg,

hogyan az 1960-as évek honi krimijének '56-ra vonatkozó kommunista olvasatát uraló propagandisztikus retorika tulajdonképpen eltűnik a szövegből. A regény végén az ügyben érdekelt nyomozótisztek egyike így elmélkedik: „De hát beleillik-e Zuboly esete, cselekedetei a meg rögzített gonosztevők kategóriájába? Aligha. Intellektuális egyéniség, aki talán sohasem került volna a bűn útjára, ha az ellenforradalom nem csillant meg előtte egy váratlan, őt elkápráztató lehetőséget. Hogy aztán gyávaság, bosszúvágy, hamis érvényesülési törekvések következtében az első ballépés súlyos bűnhalmazzá tornyosult, az már a lejtő törvényéből, és nem utolsósorban egy véletlen szerencsétlenségéből fakadt, amit nem vett idejében észre: abból, hogy a konténer megsérült. Tényleg, hogyan is történhetett ez?”¹⁰ Amiatt, hogy egy – a regény világában rezonórnek nem igazán nevezhető – rendőrtiszt mondja ki a végső szót és nem a Kádár-kori bűnügyi irodalomban ezt az előjogot bitorló narrátor, az elmélkedés aligha értelmezhető az olvasóra is érvényes kollektív verdiktnek. Már csak azért sem, mert politikai propaganda helyett egy nehezen feloldható dilemmát rögzít a gondolat a bűnösség megoszlásáról és a bűn viszonylagossá válásáról. Az „ellenforradalomra” mint okra már csak részben vezeti vissza Zuboly motívációit; a tettek és azok tragikus következményei közti logikai kapcsolatok hiánya pedig eldönthetlenné teszi, hogy Zuboly miért vonható felelősségre és miért nem.

Az a tény, hogy az „ellenforradalom” Révész regényében jelentősen veszít a Kádár-kori bűnügyi irodalomban korábban rögzített démonikus funkciójából, már a műfaj '70-es évekbeli részleges irányváltását előlegezi. Regényíróként az '56-os ellenpropagandán szocializálódott nemzedék tagjainak többsége az évtized elejére/közepére befejezi „szépírói” pályafutását. Az e hagyományhoz kötődő „keményvonalas” krimi – már „ellenforradalmi” retorika nélkül, de a keleti blokk hidegháborús nyelvének megőrzésével – Mattyasovszky Jenő Hód-történetei és Falus György kémhistóriái képviselik, de egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek Mág Bertalan politikai propagandától mentes, életellenes, vagyonellenes bűncselekmények nyomozati anyagára támaszkodó dokumentarista elbeszélései. A kádári konszolidáció lazuló kultúrpolitikai környezetében tollat ragadó fiatal újságírók közül Kristóf Attila neve említendő még, aki az elsők között próbálkozott a klasszikus angolszász krimihagyomány hazai viszonyokra applikálásával. De az ő és kortársainak világa már egy másik történetbe vezetne minket.

JEGYZETEK

- 1 GRÓB László: *A magyar detektívregény fénykora (1930–1948)*. Máriabesenyő, Attraktor, 2015.
- 2 SZATHMÁRY István Pál: *A szocialista krimi volt a műfaj Csernobilja: Kondor Vilmos a történelmi tabukról, anyai pofonokról és a külföldi sikerről*. <http://mno.hu/grund/aszocialista-krimi-volt-a-mufaj-csernobilja-1115490> (A letöltés időpontja: 2016. október 14.)
- 3 FÖLDES Mihály: *Felszáll a köd*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1960.
- 4 VÉRTESI Tivadar: *A fecske*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1961, 111.
- 5 SVECZ István: *A rózsadombi villa*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1960.
- 6 PINTÉR István – SZABÓ László: *Riporterek az alvilágban*. Bp., Kossuth, 1957, 9.
- 7 *Uo.*, 40.
- 8 *Uo.*, 37.
- 9 VÉRTESI Tivadar: *A „K-4-es kísérlet”*. Bp., Belügyminisztérium Tanulmányi és Módszertani Osztálya, 1962, 72–73.
- 10 RÉVÉSZ Gy. István: *Az izzgága bébi*. Bp., Magvető, 1970, 241.